

A nyelvi tévhitekről – röviden¹

ISTVÁN LANSTYÁK
SHORTLY ON LANGUAGE MISCONCEPTIONS

811.511.141`271.1/.2

Language cultivation, language myths, words of foreign origin, language contact, synthetic and analytic features of languages, language ideologies, purism, rationalism, Platonism.

Az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozóra² készített vitaindító előadásomban (Lanstyák 2004) a nyelvi mítoszokkal és a nyelvi babonákkal foglalkoztam; összefoglalóan „nyelvi tévhitek”-nek neveztem őket. A nyelvi mítoszok kérdését az általában vett mítoszok kérdésébe ágyazva tárgyaltam, s kitértem a témával kapcsolatos műszóhasználati problémákra is. Fő célom az volt, hogy elősegítsem a nyelvi tévhitek körébe vonható jelenségek megvitatását, a tényleges nyelvi mítoszok és babonák fölismerését és felszámolását. Az előadásnak az is célja volt, hogy hozzájáruljon néhány konkrét nyelvi mítosz leleplezéséhez (összesen 33 nyelvi mítoszt mutattam be röviden, 10 különböző csoportba sorolva). Itt a terjedelmi korlátok miatt nem tudom követni a vitaindító felépítését, de átveszek belőle hosszabb-rövidebb szövegrészleteket.

Ahogy az emberi élet más területein, a nyelvvel kapcsolatosan is nagyon sok tévhit kering a laikus emberek körében. A nyelv sokarcú jelenség, egyszerre van nagyon közel minden emberhez (hiszen a beszélés és az írás az ember személyiségét a legmélyebben érintő tevékenységek egyike) és ugyanakkor mérhetetlenül távol (hiszen „a nyelvvel” még senki emberfia nem találkozott, sem laikus, sem nyelvész, s nemcsak „a nyelvhez” nem volt még soha senkinek szerencséje, de még „a magyar nyelvhez” vagy bármely más nyelvhez sem). Mindkettő – „a nyelv” közelsége éppúgy, mint megközelíthetlensége – magyarázatul szolgál ahhoz, hogy az emberi társadalmak tele vannak tévképzetekkel arra nézve, hogy milyen a nyelv, hogyan működik, milyen (kellene legyen) a helyes nyelvhasználat stb. E hiedelmek egy része annyira szervesen beágyazódik az adott közösség kultúrájába (vö. Bauer–Trudgill 1998, XVI), hogy megkérdőjelezésük szinte az adott közösség létalapjának kétségbevonásaként értelmeződik. Más részük nem ennyire fontos ugyan, mégis befolyásolja az emberek nyelvi viselkedését, még azokét is, akik nemigen hisznek bennük.

A következő – internetes fórumok anyagából való – szövegrészletek szerzői egyszerre hisznek is az általuk említett nyelvi babonában, és saját írásgyakorlatukkal meg is kérdőjelezzik létjogosultságukat.³

– Hát (háttal nem kezdünk mondatot a néhai magyartanárom szerint, Isten nyugosztalja) ne vegyétek hengegésnek drága barátaim, de semmi hallucináció meg egyéb furcsaságok [...]

- De/vel nem kezdünk mondatot/Orsiból csak egy van!
- Szia Misa! El voltam utazva* az emult jó pár napban (volt kirándulás is, meg munka is), de majd most hétvégén rámozdulok a dologra, körbefeneképezem jól (c*: a macska meg fel van mászva a fára :o).

Az idézetekben megfogalmazódó nyelvhelyességi intelmek töről metszett nyelvi babonák: a laikus beszélők tömegméretekben hisznek bennük, azonban sem a régebbi, sem a mai írásgyakorlat nem igazolja őket, de még strukturalista érveket is nehéz felhozni a hibáztatott formák ellen; különösen igaz ez az első kettőre (mondatkezdő *hát* módosítószó, mondatkezdő *de* kötőszó). A harmadik idézetben megjelenő szerkezetet (*el van utazva*) a nyelvvelő egy része érezhető viszolygással fogadja csak el (vö. NymKsz. 1996, 145). Lőrincze Lajos viszont annak idején egyértelműen pártfogolta – igaz, meglehetősen szorongva, mert tartott a nyelvvelő kollégái negatív reakcióitól (lásd Lőrincze 1980, 132–135).

Mivel az ilyen típusú nyelvi tévhitek a *nyelvhasználatnak* a különféle kérdéseire vonatkoznak, kézenfekvő volna „nyelvhasználati babonák”-nak nevezni őket. Csak hogy a magyar nyelvvelő irodalomban már van nevük, nem is egy, hanem három: „nyelvhelyességi babonák”, „nyelvi babonák” és „nyelvvelő babonák” (lásd Nagy J. Béla 1953; NyKk. 1983–1985 II, 366–372; Szepeszy 1986; NymKsz. 1996, 420–421). Kár volna a „babonák” számát szaporítani; gyakorlati szempontból célszerűbbnek látszik a meglévő megnevezések közül választani ki egyet. A „nyelvi babonák” a nyelvi tévhitek e csoportjának megnevezéseként – ahogy ez a későbbi fejtegetésekből ki fog derülni – túl tág, a „nyelvvelő babonák” pedig egy kicsit félrevezető, pontosabban könnyen összekeverhető a „nyelvvelői babonák”-kal; ez utóbbival viszont azokra a babonákra szeretnék utalni, melyekben a nyelvvelők is hisznek, sőt maguk a legfőbb terjesztők (lásd alább). Így hát „kizárásos alapon” marad a „nyelvhelyességi babona” változat, amelyet egyelőre elfogadhatunk a nyelvi tévhitek bemutatott csoportjának nevéként, annak ellenére, hogy az ún. nyelvhelyesség eszméje meglehetősen problematikus (erre lásd Lanstyák 2003, 370–372).

Az idézetekhez hasonló nyelvi tévhiteket „mítoszok”-nak is szokás nevezni; mivel pedig itt nem köt minket a hagyomány, ha mítoszként utalunk rájuk, bizvást nevezhetjük őket „nyelvhasználati mítoszok”-nak. A széleskörűen ismert nyelvi babonákra legalább két okból célszerű „mítosz”-ként utalni. Egyrészt azért, mert így a nyelvhelyességi babonákat a különféle más modern kori mítoszok egyik csoportjaként fogjuk látni⁴, s ezzel szembeötlőbbé válnak a tartalmilag egyébként nagyon eltérő tévhitek közös tulajdonságai, másrészt pedig azért, mert a *mítosz* szó eredetibb 'hitrege' jelentéséből kiindulva jobban megértjük, hogyan és miért terjednek s maradnak fenn a nyelvhelyességi babonák. Akárcsak az ősi hitregék, e modern kori mítoszok sem racionális belátáson, hanem hitbeli meggyőződésen alapulnak, ezért nem szokás őket megkérdőjelezni vagy elemezni (vö. Langman–Lanstyák 2000, 56). Amint az ősi mítoszok is megkönnyítették az embereknek a számukra sokszor félelmetesnek tűnő világban való eligazodást, úgy a mai mítoszok is egyfajta útmutatóul szolgálnak az érintett területen folytatott tevékenységhez. Igaz, legtöbbször rossz ez az útmutatás, hiszen a mítoszok *tévhitek*, de a rossz vagy a „nem a legjobb” eligazítás is jobb szokott lenni – legalábbis lélektani szempontból – az eligazítás hiányánál.

A mítoszok egy részének fennmaradását az is segíti, hogy nem mindenben hamisak, hanem részigazságokat tartalmaznak, s így részleges összhangban lehetnek az emberek mindennapi tapasztalataival. Domonkosi Ágnes a palásti találkozón, ill. az ott írásba foglalt tézisek későbbi megvitatása során úgy fogalmazott, hogy a mítoszok nem elsősorban azért mítoszok, mert hamisak, hanem azért, mert igazolhatóságtól függetlenül, az igazolhatóságot nem is kutatva, kollektívan hisznek bennük.

A nyelvi babonák közt olyanokat is találunk, amelyek nem közismertek, s így nem is nevezhetők mítoszoknak. Ezekkel főként a nyelvmuvelő irodalomban találkozhatunk, többek között a *Nyelvművelő kézikönyvben* (NyKk. 1983–1985) és a *Nyelvművelő kézisztárban* (NymKsz. 1996, NymKsz² 2005), az *Édes Anyanyelvünk* című nyelvmuvelő folyóiratban (erre lásd Lanstyák 2003–2004), illetve a magyar nyelvi általános és középiskolai tankönyvekben (ehhez vö. Simon 1996). Terjesztőik értelemszerűen elsősorban a nyelvmuvelők, másodsorban pedig a tanítók és a tanárok. Ebből kiindulva a nyelvi tévhiteknek ezt a csoportját „nyelvművelői babonák”-nak nevezhetjük. A nyelvmuvelői babonák szintén nyelvhasználati kérdésekre vonatkoznak, akárcsak a nyelvhelyességi babonák (nyelvhasználati mítoszok), de a maguk konkrét formájában – szerencsére – csak szűk körben ismeretesek, bár nagyon gyakran közismert nyelvi mítoszokon alapulnak (ezekről alább lesz szó).

A palásti műhelytalálkozóra készített vitaindító előadásomban nagy mennyiségű példát idézek a nyelvmuvelői babonákra, a *Nyelvművelő kézisztár* első kiadásának *a, á* betűvel kezdődő szócikkeiből (NymKsz. 1996, 1–50), itt csak néhányra utalok.

A kézisztár szerint hiba, ha hiányzik a határozott névelő a hivatali nyelvi kifejezésekben, az ilyesféle mondatokban: *elnök megnyitja az ülést; védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; szerződő felek megegyeztek abban, hogy...* stb.; helyettük a szerzők a névelős formát javasolják: *az elnök megnyitja az ülést; a védő fellebbezést nyújt be az ítélet ellen; a szerződő felek megegyeztek abban, hogy...* (i. m. 4). Kétségtelen, hogy a névelős formák nemcsak hogy grammatikusak, hanem használatuk szélesebb körű is, mint a névelőtlen formáké. Nem világos azonban, hogy miért lenne helytelen, ha egy általánosabb nyelvi szabály a nyelvnek egy vagy több specializált regiszterében nem érvényesül.⁵

A kézisztár szerint kerülendők az olyan mondatok, amelyekben az *amíg* kötőszó ellentétes viszonyt fejez ki, ha nincs egyidejűség az összetett mondat tagmondatai közt, pl. *amíg a múlt században a szifilisz, addig napjainkban az AIDS szedi áldozatait*. Nyelvművelőink e helyett a következő formát javasolják: *a múlt században a szifilisz, napjainkban viszont/pedig az AIDS szedi áldozatait* (i. m. 32). A kézisztár ugyan nem indokolja, miért kellene kerülnünk az említett szerkezetet, de a *Nyelvművelő kézikönyvből* (NyKk. 1983–1985 I, 209) kiderül, hogy azért, mert az ilyen mondatok „visszás érzést kelthet”-nek. Mivel gyakorlatilag minden tudatosult nyelvi változás „visszás érzést kelthet” a beszélők egy része körében, ez az indok aligha tűnik elegendőnek ahhoz, hogy a szerkezetet elutasítsuk.⁶

A kézisztár a következő mondatokban található szerkezetet is helyteleníti: *tűzbe vetette az üzenetet, anélkül hogy elolvasta volna; eljött, anélkül hogy hívták volna*, s „tömörebb, szemléletesebb” (i. m. 34) kifejezéseket javasol helyettük: *tűzbe vetette az üzenetet olvasatlanul; még csak el sem olvasta; eljött hívatlanul, (meg)hívás nélkül; pedig nem is hívták; holott senki sem hívta*. Az elutasítás fő oka

azonban nem e szerkezet „terjengőssége” vagy a „szemléletesség” hiánya, hanem az, hogy a kéziszótár szerzői szerint „idegenszerű”; az ilyen alapon történő megbélyegzés szintén a 6. sz. jegyzetben említett, alább pedig részletesebben tárgyalt nyelvi mítoszra vezethető vissza.

Ugyanez a tévhit felelős azért, hogy az *a* kezdőbetűs idegen szavak jelentős részét a kiadvány erősebben vagy enyhébben, általában vagy csupán bizonyos kontextusban, de helyteleníti, és ősi eredetű vagy belső keletkezésű szinonimáik használatára akarja rávenni olvasóit. Ez érvényes az olyan nélkülözhetetlen, a magyar szókészletbe szilárdan beépült szavakra is, mint amilyen pl. az *abszolút*, *abszurd*, *adekvát*, *agilis*, *agresszív*, *aktív*, *aktuális*, *ambíció*, *arrogáns*, *aspektus*. Így például az *abszurd* szóról a szótár megállapítja, hogy „latin eredetű, divatos, gyakran szükségtelenül használt idegen melléknév” (i. m. 8, a rövidítések feloldásával); az *abszurd dráma* és az *abszurd humor* állandósult szókapcsolatokat az irodalmi, kritikai nyelvben „szükséges”-nek tartja, egyébként azonban a következő szinonimák használatát javallja: *képtelen*, *esztelen*, *fonák*, *viassz*, *ostoba*, *nevetséges*.⁷

Nem szabad természetesen azt gondolnunk, hogy *bármilyen* belső keletkezésű szót lelkesen támogatnának nyelvünk: ha „idegen mintára” keletkezett szó-készlettel egységről van szó, akkor a kézikönyv más szinonimák használatát javasolja. Az *a*, *á* kezdőbetűs szavak közül ilyen az *átütő*, amely „enyhén idegenszerűnek” minősítetik (i. m. 46), s az olvasó a különféle szinonimák használatára bátorítottatik: pl. *átütő hatás* helyett *nagy*, *óriási hatás*; *átütő erejű* helyett *nagy*, *óriási*, *hatalmas erejű*. Az a meggyőződés, hogy az *átütő* szó (vagy más tükörszavak és jelentésbeli kölcsönszavak) eleve rosszabbak, mint más nyelvű mintára vissza nem vezethető szinonimáik, nyelvi babona, amelyet semmiféle nyelvészeti érveléssel nem lehet alátámasztani.

A nyelvi vonatkozású mítoszoknak van egy másik csoportja is, amelyről még nem esett szó: ezek nem a nyelv *használatával* kapcsolatosak, hanem a *nyelvműködés mikéntjével*, ill. a nyelv különféle *belső és külső tulajdonságaival*, sőt ide vehetjük a nyelvhasználat *külső körülményeivel* kapcsolatos tévhiteket is. A nyelvi mítoszok kevésbé feltűnőek, mint a nyelvi babonák: az emberek sokszor meg sem fogalmazzák őket, csak a nyelvhasználatukból, ill. az ilyen mítoszokban gyökerező nyelvhelyességi és nyelvművelői babonákból lehet rájuk következtetni.

A nyelvi mítoszok egy része általános nyelvi mítosz: nem kötődik kifejezetten a magyar nyelvhez, hanem általánosságban szól például a beszélők és az általuk beszélt nyelv viszonyáról, a nyelvi változásokról, a nyelvi változatosságról, a nyelvműködés mikéntjéről, a nyelvek érintkezéséről, a kétnyelvűségről stb. Más részük viszont a magyar nyelv jellegével, a magyar nyelvben végbemenő folyamatokkal, a magyar nyelv helyzetével stb. kapcsolatos. (Ezen a helyen külön csoportként különíthetjük el a szlovákiai magyar nyelvi mítoszokat is, amelyek a magyar és a szlovák nyelv szlovákiai helyzetével, állapotával, ismeretével stb. kapcsolatosak, ezekkel azonban Paláston nem foglalkoztam. Ezek némelyikére lásd Langman–Lanstyák 2000.) Nézzünk meg néhány példát az általános és a magyar nyelvi mítoszokra!

A nyelvi változatossággal kapcsolatos egyik általános nyelvi mítosz szerint a nyelvben vannak olyan szavak, kifejezések, nyelvtani formák, amelyek eredendően rosszak, s ezért jó volna, ha eltűnnének a nyelvből. Valójában ilyen formák nincsenek, pontosabban: nincs értelme semmilyen formát ilyennek minősíteni. Ha egy

nyelvben létrejön egy szóalak és azt egy közösség használja, nem lehet eredendően „rossz”. Legfőljebb arról lehet szó, hogy bizonyos beszédhelyzetekben használatuk nem célszerű, mert nem illik bele az adott kontextusba, ennek azonban semmi köze a nyelvi rendszerhez. Kivételnek látszanak a szakszerűtlenül használt szakszavak, pl. a *betű* szó 'beszédhang' értelemben vagy a *faj* szó 'fajta, rassz' értelemben. Ezek azonban csak a szaknyelvi kommunikációban helytelenek, a köznyelvben nem, hiszen nem okoznak félreértést. Ugyanez a helyzet az ún. „politikailag korrekt”, ill. „inkorrekt” szóhasználattal is (roma vs. *cigány*, *halláskárosult* vs. *süket* stb.), amely „politikailag” lehet helyes vagy helytelen, de nyelvtanilag nem az.

Egy másik, a nyelvváltozatokkal és egyben a nyelvérintkezéssel kapcsolatos általános nyelvi mítosz szerint a nyelv idegen hatástól mentesebb változatai értékesek azoknál, amelyek „keverték”, amelyekben erősebben érvényesül az idegen nyelvek hatása. A valóság ezzel szemben az, hogy a nyelvváltozatok értékét egyáltalán nem befolyásolja a bennünk megnyilvánuló idegen hatás mértéke, a „kevert nyelvváltozatok” éppoly értékesek, mint a „tisztabbak”. Nem valószínű, hogy bármely dialektológus azt merné állítani, hogy mondjuk a székely nyelvjárás értékesek, mint a moldvai csángó vagy az örvidéki (burgenlandi) csak azért, mert valószínűleg jóval kevesebb benne a kontaktusjelenség. Hasonlóképpen nem mondhatjuk, hogy a szaknyelvek kevésbé volnának „értékesek”, mint mondjuk a köznyelv, mivel több idegen szót vagy más típusú kontaktusjelenségeket tartalmaznak. Ha ezt a mítoszt az önálló nyelvekre is kivetítenénk, akkor azokat a nyelveket, melyek történetük során nagyobb mértékben voltak kitéve más nyelvek hatásának, értéktelenebbnek kellene tekintenünk, mint az elszigeteltebben fejlődőket. Így például a germán nyelvcsaládon belül a rendkívül értékes izlandi mellett kevésbé kellene értékesnek tartanunk a németet, legkevésbé értékesnek pedig az angolt.

Az idézethez hasonló, főntebb már többször említett nyelvi mítosz szerint a belső keletkezésű szavak, nyelvtani szerkezetek jobbak az idegen eredetű szavaknál, nyelvtani szerkezeteknél; ha van választási lehetőségünk, jobb, ha belső keletkezésű szavakat, nyelvtani szerkezeteket használunk. Amint láttuk, ez a mítosz szolgál a különféle közvetlen és közvetett kölcsönszavak, valamint más nyelvi hatásra létrejött nyelvtani szerkezetek megőrzésének alapjául. Valójában nagyon sok körülménytől függ, hogy egy bizonyos közléshelyzetben a belső keletkezésű vagy az idegen eredetű szó vagy nyelvtani szerkezet használata helyénvalóbb, ill. célravezetőbb-e. Ugyanez igaz nyelvtervezési vonatkozásban is: nem magától értődő például, hogy minden idegen szónak érdemes létrehozni és elterjeszteni egy belső keletkezésű megfelelőjét, hanem ez is a körülményektől függ. Fontos szempont például, hogy mennyire gyakori fogalomról van szó, csak a szakemberek szűk köre fogja-e használni, vagy a szakmán kívüliek is. Az idegen szó mellett szólhat pl. az, hogy megkönnyíti a nemzetközi szakmai kommunikációt, adott esetben könnyebben ejtendő, rövidebb, netán szemléletesebb a lehetséges belső keletkezésű megfelelőjénél, esetleg családja van már az érintett nyelvben stb.

A magyar nyelvi mítoszok közül említsük meg azt, mely szerint a magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. A magyar mint agglutináló nyelv valóban képes sok olyan jelentésmozzanatot toldalékokkal kifejezni, amelyeket más nyelvekben – elsősorban az izoláló nyelvekben – önálló szavak hordoznak. Nyelvünknek ezt a tömörítő tulajdonságát az angol nyelv széttagoló jellegével szokták szembeállíta-

ni (vö. pl. a magyar *kimosathatnám* szóalakot angol megfelelőjével: *I could have it washed*). A magyar azonban csak alaktanában tömörítő, ellenben mondattanában szétagolóbb az angolnál és más indoeurópai nyelveknél, hiszen nagyon sok mindent, amit emezek egyszerű mondattal fejeznek ki, a magyar csak összetettel képez visszaadni (vö. pl. *I command you not to touch it. Megparancsolom nektek, hogy ne nyúljatok hozzá*). Mindez persze még mindig nem zárja ki, hogy a magyarban összességében a tömörítő megoldások legyenek túlsúlyban, ennek egzakt kimutatása azonban lehetetlen feladat. Ezenkívül pedig a tömörség nem abszolút, minden más fölé helyezhető, önmagában való érték, a szétagolóbb formai megoldásoknak is van legalább annyi előnyük, mint a tömörítőknek, s legfőljebb konkrét esetekben, a közlés különféle körülményeinek figyelembevételével tekinthetjük az egyiket vagy a másikat jobb, célszerűbb megoldásnak (már amennyiben egyáltalán van a beszélőnek választási lehetősége). Például az írott nyelv sokszor a tömörítőbb, míg a beszélt nyelv – jól érthető nyelvlélektani okokból – nemegyszer a szétagoló megoldásokat részesíti előnyben. A kétnyelvű beszélők a szétagoló megoldásokat kedvelik jobban, aminek szintén megvan a maga oka (lásd Lanstyák 2002, 91, 107), s az vesse rájuk ezért az első követ, aki soha nem használt „szükségtelenül” szétagoló nyelvtani szerkezetet.

A nyelvi tévhitnek háttérében különféle ideológiai⁸ és filozófiai megfontolások fedezhetők föl; ilyen például több más mellett a purizmus, a racionalizmus és a platonizmus. Ezek persze nem közvetlenül hatnak az emberekre, hanem a legkülönfélébb csatornákon keresztül. Az is lehet, hogy egyes esetekben a laikus emberek saját maguk alakítottak ki ilyen ideológiákat és „filozófiákat”, saját emberi igényeikre, törekvéseikre, félelmeikre válaszul, anélkül hogy tudomásuk lett volna a társadalmak magasabb szféráiban keletkezett hasonló ideológiáknak és filozófiáknak a létezéséről.

A purizmus – amely szintén témája volt a palásti találkozásnak – olyan felfogás, amely a nyelvi változásokban – különösen azokban, amelyek idegen nyelvek hatására következnek be – negatívumot lát; a purista nyelvművelők a nyelv korábbi állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél, a legtöbb nyelvi változást elutasítják, és akciókat szerveznek e változások visszafordítására (vö. Crystal 1985, 252; 1992/1994, 322, 1997/1998, 537). Ma a magyar nyelvművelés purizmusa elsősorban az idegen eredetű szavak és nyelvi formák helytelenítésében nyilvánul meg (vö. Kugler–Tolcsvai Nagy 2000, 207); ez látható a *Nyelvművelő kéziszótár*ból származó, a nyelvművelői babonákat illusztrálандó fenti példák többségében is. S purizmusból fakad az a főntebb említett nyelvi mítosz is, mely szerint a nyelvnek idegen hatástól mentesebb változatai értékesebbek azoknál, amelyekben erősebben érvényesül az idegen nyelvek hatása. Hasonlóképpen a purizmus nyilvánul meg abban a nyelvi tévhitben is, mely szerint a belső keletkezésű szavak jobbak az idegen szavaknál.⁹

A racionalizmus – az ész „mindenhatóságának” bővületében – az emberi gondolkodás logikai törvényeinek megfelelő nyelvi formákat jobbnak tartja azoknál, amelyek ezekkel nincsenek összhangban. Elsősorban ezért helytelenítik a nyelvművelők a főntebb idézett, az *amíg* kötőszót tartalmazó, de annak elsődleges jelentésével ellentétes szerkezetet (*amíg a múlt században a szifilisz, addig napjainkban az AIDS szedi áldozatait*). A racionalista felfogás szerint a nyelv olyan, mint egy gép, s ezért

nem jó, ha a működésében logikátlanságok, következtelenségek, többértelműségek stb. vannak (vö. Sándor 2003, 401). Valójában persze a nyelv nem ilyen, s nem is lenne jó, ha ilyen lenne; hogy mást ne mondjunk, már csak azért sem, mert a gép nem változik (ha igen, akkor romlik), az pedig súlyos következményekkel járna az emberi nyelvekre, sőt magára az emberiségre nézve is, ha az emberi nyelvek képtelenek volnának a változásra.

A laikus beszélők gondolatvilágában a platonizmus abban érhető tetten, hogy az emberek – azok is, akik soha nem hallottak Platón ideatanáról – úgy gondolják, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a ténylegesen elhangzó diskurzusokban található nyelvi formáktól; ha az emberek olyan szavakat, hangtani változatokat, nyelvtani szerkezeteket stb. használnak, amelyek eltérnek az eszmék világában leledző ideális nyelvi formáktól, akkor az az emberi tökéletlenség miatt van így, s a „deviáns” alakokat nyelvbottlásnak, nyelv(helyesség)i hibának, vagy legjobb esetben is valamiféle nyelvjárási eltérésnek kell tekinteni (vö. Domonkosi 2004). S az ideális formák mellett vannak ideális nyelvi tulajdonságok is, pl. a tömörség: az *anélkül*, *hogy* típusú szerkezet más szerkezetekkel való helyettesítése melletti egyik nyelvművelői érv – idegen eredete mellett – az, hogy a helyette javasolt szerkezetek tömörebbek; pedig – amint arra főntebb is céloztunk – helyzete válogatja, mikor törekszik a beszélő tömörségre, s mikor célszerűbb számára – például pszicholingvisztikai, stilisztikai vagy akár nyelven kívüli okokból – épp a terjengősebb formák használata.

Összegzés

Dolgozatomban a nyelvre, ill. a nyelvhasználatra vonatkozó hiedelmekkel foglalkoztam; ezeket összefoglalóan „nyelvi tévhitek”-nek neveztem. A nyelvi tévhitek egy része közkeletű az adott közösségben; ezeket szokás újabban „nyelvi mítoszok”-nak nevezni. A nyelvi mítoszok egyik jellegzetes csoportját az emberi nyelvre mint olyanra, a nyelv általános tulajdonságaira, a nyelvműködés mikéntjére, a nyelv és az azt beszélő közösség viszonyára és ehhez hasonló kérdésekre vonatkozó közkeletű nyelvi tévhitek alkotják. A nyelvi mítoszok másik csoportjába olyan tévhitek tartoznak, amelyek egy-egy konkrét nyelvi jelenséggel kapcsolatosak, annak „helytelenségéről” szólnak; ezeket főntebb „nyelvhelyességi babonák”-nak, ill. „nyelvhasználati mítoszok”-nak neveztem.

Vannak azonban olyan nyelvi tévhitek is, amelyek csak szűk körben ismeretesek; ezeket „nyelvművelői babonák”-nak lehet nevezni. A nyelvművelői babonák nem jellegükben különböznek a nyelvhelyességi babonáktól, csak elterjedtségükben. A nyelvhelyességi babonák közkeletűek, az adott közösség tagjainak jelentős része ismeri őket, és befolyást gyakorolnak nyelvhasználatukra – ezért tartoznak a mítoszok közé. Ezzel szemben a nyelvművelői babonák csak szűk körben ismeretesek; többnyire a nyelvművelők hozzák őket létre, de sokszor még ők maguk sem tartják magukat saját intelmeikhez (konkrét példára lásd Lanstyák 2003–2004 I, 95–96) – ezért nem is nevezhetők mítoszoknak.

Mind a nyelvhelyességi babonák, mind a nyelvművelői babonák általánosabb jellegű nyelvi mítoszokon és különféle nyelvi ideológiákon alapulnak, azokban gyökereznek. Mivel a két csoport csak elterjedtségében különbözik egymástól, az egyes

babonák elterjedtségét pedig empirikusan soha senki nem vizsgálta az egész nyelv-közösségre nézve, szükség van összefoglaló megnevezésükre is: erre a „nyelvi babona” tűnik a legalkalmasabbnak.

Az említett fogalmak egymáshoz való viszonyát a következő táblázat¹⁰ szemlélteti:

			elterjedt	általános
Nyelvi tévhit	nyelvi mítosz	nyelvi mítosz (szűkebb értelemben)	+	+
		nyelvi babona	+	–
		Nyelvhelyességi babona (nyelvhasználati mítosz)	+	–
		nyelvművelői babona	–	–

A palásti rendezvényen a mítoszokról szóló két előadással kapcsolatosan, ill. a rendezvény után a tézisek megvitatása során fontos kérdésként merült föl az, hogy mi a teendője a nyelvésznek a nyelvi tévhitekkel kapcsolatban. Az volna a logikus, hogy a nyelvész ezek eloszlításán munkálkodjon, még akkor is, ha a nyelvi mítoszok, babonák léte a nyelvről való köznapi gondolkodás sajátosságai miatt – amint ezt Domonkosi Ágnes hangsúlyozta saját előadásában – elkerülhetetlennek látszik. A résztvevők többé-kevésbé megegyeztek abban, hogy a nyelvi tévhitek feltárása a nyelvi ismeretterjesztésnek egyik igen fontos feladata, de azt is többen hangsúlyozták, hogy ennél még fontosabb a helyes nyelvszemlélet kialakítása. Ezért lényeges, hogy a szükségszerű „rombolás” mellett ne sikkadjon el az „építés” sem. A tétel-szerűen megfogalmazott nyelvi mítoszokkal és babonákkal való foglalkozás paradox módon akár meg is erősítheti ezeket, ahelyett hogy meggyöngfítené. Ezenkívül bizonyos mítoszok nyílt „megtámadása” esetleg olyan érzelmi alapú ellenállást válthat ki, amelyet semmiféle racionális érveléssel nem lehet legyőzni (vö. Benkő é. n.).

A nyelvi téveszmék cáfolata, azaz téveszme mivoltuknak bizonyítása nem tekinthető a nyelvész kötelességének, a szakember kötelessége csupán a tudományos nyelvszemlélet terjesztése lehet. Az, hogy a nyelvész mikor dönt úgy, hogy mégis konfrontál a tudománytalan nézetekkel (illetve – ami sajnos, úgy látszik, ezzel együtt jár – azok terjesztőivel), lelki alkatától, az adott írás céljaitól, a célközönség föltételezhető fogadókészségétől és sok más konkrét körülménytől függ. Különösen a konkrét nyelvi jelenségekre vonatkozó nyelvi babonák esetében volna méltánytalan elvárni a szakemberektől, hogy ezek téveszme mivolta mellett bizonyítékokat sorakoztassanak föl.¹¹ Ilyenkor egyedül az várható el, hogy a *nyelvművelők* érveljenek az adott jelenség *helytelenítése* mellett – de persze tudományos érvekkel. Ez a meggyőződésem az „ártatlanság vélelmé”-nek nevezett jogi alapelvvel is összhangban van, melynek értelmében a vád az, ami bizonyításra szorul, nem pedig az ártatlanság.¹² A „vád” bizonyítása azoknak a kötelessége, akik a különféle nyelvi jelenségeket helytelennek ítélik, vagyis az ezeket használó beszélők tömegeit mintegy „vád alá helyezik”. Ha pedig nem tudják a „vádat” bizonyítani, az a jogszerű, ha a „vádat” elejtik, (a) „vádлотtat” – a jobb sorsra érdemes hétköznapi beszélőt – pedig „fölmentik”.

Mivel a nyelvi mítoszok nagyon mélyen gyökereznek a beszélők tudatában és tudatalattijában, aligha lehet arra számítani, hogy sikerül őket teljesen kiirtani, ám arra *van* lehetőség, hogy az emberek a nyelv tudományos szemléletével is megismer-

kedjenek (az anyanyelvi nevelés és az iskolán kívül nyelvi ismeretterjesztés segítségével), és ezzel meggyöngyüljön a nyelvi tévhitek befolyása a nyelvről való gondolkodásukra s ezzel közvetve a nyelvhasználatukra is. Domonkosi Ágnes ezzel kapcsolatosan a következőt mondta előadásában: „Az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelés gyakorlata [...] sokszor csak megerősíti a népi kategorizációt, ahelyett, hogy tudományos kategorizációt állítana szembe a köznapi vélekedésekkel. A babonák érvényesülésének gátolásában pedig meglátásom szerint nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy másik szemléletmód érvényesítése, egy másik, érvényes és alkalmazható tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a legfontosabb szerepet. Ebben a tekintetben tehát a nyelvművelés leglényegesebb és legsürgetőbb feladatát saját értékelő kategóriáinak kialakításában, használatában és árnyalásában, szociolingvisztikai, stiláris, pragmatikai megalapozásában látom.”

Ahhoz, hogy erre a nyelvművelés képes legyen, gyökeresen meg kellene újulnia, és szorosan együtt kellene működnie a nyelvtudomány legkülönbébb területein dolgozó szakemberekkel (ehhez azonban arra is szükség van, hogy ezek a szakemberek nyitottak legyenek az együttműködésre). Ez nem lehetetlen, hiszen tulajdonképpen a palásti találkozó is ilyen együttműködésnek volt a gyümölcse: nyelvművelők és a „létező nyelvművelés” bírálói vitáltak ott meg közösen – nagy-nagy békekességben – a nyelvművelés legégetőbb kérdései közül néhányat. Persze Paláston nem „a magyar nyelvművelés” vett részt, hanem a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának munkatársai és még egy-két további, nyelvművelőként is számon tartott szakember. További találkozókra, megbeszélésekre, műhelyvitákra, egyre több szakember bevonására lesz szükség ahhoz, hogy a „palásti folyamat” ne szakadjon meg,¹³ s idővel senki számára se legyen kétséges, hogy a nyelvművelés is lehet hasznos, értelmes tevékenység. „Csak” az kell hozzá, hogy ne szakadjon el a nyelvtudománytól (pontosabban: kapcsolódjon hozzá), s a nyelvművelők ne nyelvi téveszméket terjesszenek, hanem a nyelvtudomány eredményeit felhasználva folytassanak az adott közösség tényleges nyelvi problémáiból kiinduló nyelvi ismeretterjesztő és tanácsadó tevékenységet.

Jegyzetek

1. A nyelvi mítoszokkal kapcsolatos kutatások a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján folytak és folynak, az Arany János Közalapítvány támogatásával. Itt köszönöm meg Domonkosi Ágnesnek írásom előző változatához fűzött értékes megjegyzéseit, valamint Kitlei Ibolyának a szöveg nyelvi és formai ellenőrzését.
2. Erről a rendezvényről, amelyet a Gramma Nyelvi Iroda szervezett 2004. szeptember 30. és október 3. között Paláston, szól Dózsa Roland írása folyóiratunk tavalyi évfolyamának utolsó számában (Dózsa 2004). Lásd még a Gramma Nyelvi Iroda honlapjának *Nyelvi menedzselés* rovatában található vitaindító előadásokat. <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=kozonsegszolgalat/alkalmazott/vitalista>.
3. A példákat Domonkosi Ágnes (2004) kereste össze és használta föl a nyelvi babonákról és sztereotípiákról szóló előadásában, amely szintén a palásti műhelytalálkozón hangzott el.
4. Nagyon sok különféle tárgykörbe tartozó ilyen mítoszt találtam az interneten, cáfolatukkal együtt, pl. történelmi mítoszokat, táplálkozási mítoszokat, drogokkal kapcsolatos mítoszokat, nátháról szóló mítoszokat, szexre vonatkozó mítoszokat, bűvarkodáshoz kap-

csolódó mítoszokat stb., s néhányat közülük be is mutattam a palásti találkozóra készült vitaindítóban.

5. A *Nyelvművelő kézikönyvből* nem, de a *Nyelvművelő kézikönyvből* kiderül, hogy a névelőtlenség forma német hatásra került be a magyar hivatali nyelvbe, ám a helytelenítés alapja nem ez, hanem az a meggyőződés, hogy a névelőtlenség formák használata „szegényíti nyelvünket azáltal, hogy elmosza a névelőtlenség és a határozott névelős főnév vagy főnévi értékű más szó, kifejezés közti lényeges funkcióbeli különbséget” (NyKk. 1983–1985 I, 89). Csakhogy amit a nyelvművelők nyelvszegényedésnek vélnek, tekinthetjük akár nyelv-gazdagodásnak is, mert nyelvünk egyik regiszterében bizonyos, jól körülhatárolható esetekben a határozottság más módon, tömörebben fejeződik ki, mint nyelvünk többi regiszterében, ill. még e regiszteren belül is másfajta nyelvi kontextusban. A tömörség mellett egy másik kedvelt nyelvi „erénnyel” is érvelhetünk: az ilyen szerkezet mintegy visszatérés egy ősi nyelvi sajátságához, a névelőtlenséghez, hiszen köztudomású, hogy a névelő kialakulása nyelvünkben viszonylag kései, ómagyar kori fejlemény. A félreértések elkerülése végett megjegyzem: jómagam most nem a névelőtlenség szerkezetek „helyessége” mellett érvelek (erre nincs szükség, hiszen a nyelvhelyesség alapja még a hivatalos magyar nyelvművelés elvei szerint is a nyelvszokás), hanem az ilyen típusú nyelvi érvelések hasznavehetetlenségét illusztrálom.
6. A *Nyelvművelő kézikönyv* érintett szócikkből az is kiderül, hogy a szerkezetet a nyelvművelők korábban idegen eredetűnek tartották, ám a kézikönyv szerzői úgy vélekednek, hogy „az időhatározószók és az időhatározói kötőszók [...] használata az ellentétes viszony kifejezésére belső nyelvi fejleményként is létrejöhett” (i. h.). Ez a tény a szerzők szemében érv a szerkezet elfogadhatósága mellett, ami annak a nyelvi mítosznak a megnyilvánulása, amelyről alább lesz szó, s amely szerint a belső keletkezésű elemek, nyelvtani szerkezetek eredendően jobbakként az idegen eredetűeknél.
7. Azt gondolhatnánk jóhiszeműen, semmi baj nincs azzal, hogy a szótár figyelmünkbe ajánlja egy szó szinonimáit is, nehogy túlzásba vigyük használatát, csak az a feltűnő, hogy a nem idegen eredetű szavakkal igencsak ritkán teszi ugyanezt, pedig hát azoknak a használatát ugyanúgy túlzásba lehet vinni. Ráadásul a két említett szókapcsolat szükséges mivoltára való utalás azt sugallja, mintha a szó használata tulajdonképpen sohasem volna igazán „szükséges”.
8. A „nyelvi ideológiák” fogalma részleges átfedődést mutat a „nyelvi mítoszok” fogalmával; a különbség többek között az, hogy a „nyelvi ideológia” nem implikálja sem a hamiság, ill. „valósság” fogalmát, sem pedig a „közkeletűség”, ill. „ritkaság” fogalmát; ezenkívül pedig a nyelvi vélekedések racionális oldalát hangsúlyozza a mítoszokban erőteljesebb irracionálissal szemben. A nyelvi ideológiákat gyakran intézmények, ill. maga az államapparátus terjeszti tudatosan; a nyelvi mítoszok egy részével is ez a helyzet, de maga a „nyelvi mítosz” kifejezés ezt nem implikálja. A „nyelvi ideológia” terminust ezen túl akkor érdemes használni, ha egy közösség nyelvvel kapcsolatos vélekedéseinek az összességére, netán rendszerére gondolunk.
9. A purista nyelvművelés klasszikus munkájaként érdemes utalni neves nyelvtörténészünk, Bárczi Géza egyik könyvecskéjére (1974).
10. *Magyarázat*: Az elterjedtség arra utal, hogy mennyi ember ismeri az illető tévhiteket, ill. hisz bennük. Ha elég sokan, akkor a tévhit „+ elterjedt”, ha kevesen, akkor „– elterjedt”. A „+ általános” a nyelvre, ill. a nyelvműködésre vonatkozó tévhitek, a „– általános”, vagyis a „specifikus” a konkrét nyelvi jelenségekkel kapcsolatos tévhitekre vonatkozik.
11. Nagy megbecsülést érdemel az a nyelvész, aki ezt mégis megteszi. Mint például nemrégiben É. Kiss Katalin, aki egy egész monográfiát szentelt a (magyarországi) magyar nyelv „romlásá”-val kapcsolatos különféle konkrét nyelvi babonák cáfolatának (É. Kiss 2004).
12. Lásd a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény 3. §-át: (1) Senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozata nem állapította meg. (2) A bűnösség bizonyítása a büntetőügyekben eljáró hatóságokat terheli. A

terhelt nem kötelezhető ártatlanságának bizonyítására. http://www.sztaki.hu/providers/torvenytar/jog_32/jog_3268.htm

13. „Hála” írásom kései megjelentetésének, itt most arról is beszámolhatok már, hogy a „palásti folyamat” következő állomásaként 2005. szeptember 9–10-én Budapesten az MTA Nyelvtudományi Intézetében megvalósult – régi és új résztvevőkkel – a II. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó. A két találkozó anyaga, valamint a találkozókön megfogalmazott tézisek remélhetőleg hamarosan egy közös kötetben is megjelennek.

Hivatkozások

- Bauer, Laurie–Trudgill, Peter 1998. Introduction. Laurie Bauer–Peter Trudgill (szerk.): *Language Myths*, XV–XVIII. London etc., Penguin.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd é. n. Egy kis tanulság Anonymus-kutatásaimból. Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 77–80. p.
- Crystal, David 1985. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford, Basil Blackwell.
- Crystal, David 1992/1994. *Dictionary of Language and Languages*. London, Penguin Books.
- Crystal, David 1997/1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
- Domonkosi Ágnes 2004. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 2-án. <http://www.grammar.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/domonkosi.rtf>.
- Dózsa Roland 2004. I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. 4. sz. 139–143. p.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotjáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- Langman, Juliet–Lanstyák István 2000. Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua*, 19-1/2.
- Lanstyák István 2002. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Lanstyák István–Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 84–108. p.
- Lanstyák István 2003. A *Magyar értelmező kéziszótár* a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr*, 127. évf. 4. sz. 370–388. p.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „viszszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacschaságok gazdag tárházából. I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I, 5. évf. 4. sz. 69–98. p.; 6. évf. 1. sz. 51–76. p.
- Lanstyák István 2004. Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelvművelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete). Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 2-án. <http://www.grammar.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/lanstyak.rtf>.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Nagy J. Béla 1953. Nyelvhelyességi babonák. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 241–265. p.
- NyKk. 1983–1985. Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. 1996. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest, Auktor Könyvkiadó.

- NymKsz. 2005. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. (2., javított és bővített kiadás.)
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 381–409. p.
- Simon Szabolcs 1996. Nyelvváltozatok a szlovákiai magyar tantervű középiskolák számára írt magyarnyelv-könyvekben. In: Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 17–27. p.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest, Gondolat. URL: <http://mek.oszk.hu/01600/01688/01688.htm>

ISTVÁN LANSTYÁK

SHORTLY ON LANGUAGE MISCONCEPTIONS

The study deals with misconceptions about language, and language usage; the author calls them „language misconceptions“. One part of language misconceptions is generally used in the given community; they have recently been called „language myths“. One of the characteristic groups of language myths consists of widely-used language misconceptions about human language as such, the general features of language, the functioning of language, the relationship between language and its speakers, and similar questions. Another group of language myths is made of misconceptions about particular language phenomena, their „incorrectness“; these are called „superstitions about language correctness“, or „myths of language usage“ by the author.

Nevertheless, there are also language misconceptions that are much less-known; they can be called „superstitions of language cultivators“. Superstitions of language cultivators do not differ from the superstitions about language correctness in their character, but in their frequency of occurrence. The superstitions about language correctness are widely-used, a considerable part of the members of a given community knows them and they influence their language usage - this is why they belong to myths. On the other hand superstitions of language cultivators are much less known; they are created mainly by the language cultivators themselves (though many times even the language cultivator fail to follow their own instructions about „correct“ language use); since they are hardly known in the wider community, they cannot be called myths.

Both the superstitions about language correctness and superstitions of language cultivators are based on or rooted in more general language myths and various language ideologies. Since the misconceptions belonging to these two groups differ from each other solely in their frequency of occurrence (which, in fact, has never been tested empirically), a common term is needed: the term „language superstition“ seems to be the most suitable.

Since language myths are very deeply rooted in the speakers' consciousness and subconsciousness, we can probably never get rid of them, but it is possible for the speakers to get acquainted with a more scholarly way of looking at the language, which may weaken the influence of language misconceptions on their thinking and indirectly also on their language use.